

В. М. ВОЙТОВИЧ

МІФ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Відомий вчений О. Лосєв ґрунтовно доводить відмінність міфології від релігії. Він зокрема зазначає, що міф – це не «релігійний символ, тому що релігія є віра в надчуттєвий світ і життя згідно з цією вірою, включаючи певного роду мораль, побут, магію, обряди і таїнства, культ узагалі. Міф же нічого надчуттєвого в собі не має, не вимагає ніякої віри. Віра передбачає якусь протилежність того, хто вірить, і того, у що вірять. Міфічна свідомість розвивається ще до цього протиставлення, і тому в ній – і не віра, і не знання, а своя власна свідомість. З погляду первісної людини, яка ще не дійшла до розмежування віри і знання, всякий міфічний об'єкт настільки вірогідний, що тут має йтися не про віру, а про повне ототожнення людини з навколишнім середовищем, тобто з природою і суспільством... Магія, обряд, релігія і міф становлять собою принципово різні явища, які не тільки часто розвиваються цілком самостійно, а й навіть ворогують між собою... Міф – це узагальнене відображення дійсності у вигляді чуттєвих уявлень або, точніше, у вигляді тих чи інших одухотворених істот».

За тематикою міфи можна поділити на кілька циклів: 1) *космогонічні* – про походження життя (сотворіння світу); 2) *антропогонічні* – про створення людини; 3) *тотемічні* – про тотемічних предків окремих племен, в основі яких лежать фантастичні уявлення про походження племені від певних тварин; 4) *теогонічні* – про походження богів; 5) *календарні* – про річні цикли природи та обряди, пов'язані зі зміною пір року і господарською діяльністю; 6) *есхатологічні* – про потойбічний світ та передбачення майбутнього; 7) *історичні* або *культуро-біографічні* – про життєві випробування і діяння окремих героїв (тобто перехідні від опису міфічних божеств до подвигів героїв-людей).

Часто названі теми тісно переплітаються. Наприклад, розповіді про створення світу обов'язково пов'язані з діяннями божеств, а в міфах про добування вогню персонажами виступають як боги, так і люди. Характерно, що космогонічні міфи, якими так багата слов'янська, в тому числі українська міфологія, є ознакою високого рівня культурного розвитку народу.

Міфологія – це вчення про міфи, сукупність міфів того чи іншого народу, сприймання їх як реальні події. Відомі міфології давньоіндійська, давньогрецька, давньоримська, давньокитайська, шумерська та ін. На відміну від інших міфологій давньоукраїнська міфологія більш приземлена, її міфопоетична краса досить сильно виявилася в народних обрядах і фольклорі, велику кількість міфологічних персонажів знаходимо у народній творчості: піснях, казках, легендах, загадках тощо.

«Будучи протягом багатьох тисячоліть формою усвідомлення буття і природи, – зазначає О. Лосєв, – міфологія розглядається сучасною наукою не як нісенітниця і пусте марновірство, а як давня і піднесена мрія людини про оволодіння природою, незважаючи на весь свій зв'язок з примітивною цивілізацією первісної епохи».

Протягом тисячоліть у наших предків існувала віра в те, що людина живе й по смерті. Небіжчик, переходячи до іншого світу, стає людиною надзвичайною і робиться охоронцем свого роду, чужому ж може шкодити. Так виник культ предків.

Наші предки вірили в чудодійну силу воскресіння. Уся природа навесні воскресає разом із всеоновлюючим Сонцем. Птахи повертаються з вирію, і душі предків, що також відлітали у вирій, повертаються. Усе відбувається з волі могутнього духа Нава – духа померлих прародителів.

Візьмемо для прикладу скіфів. Найсвятішим місцем у них були могили, які заміняли їм храми. Цар у скіфів був ніби батько народу і коли ішов у потойбічний світ, то там, за віруваннями, він мав більшу, ніж при житті, силу, а тому був спроможний обдаровувати свій народ щастям, достатком та оберігати від усякого лиха. Близькі до царя люди добровільно йшли в могилу за своїм володарем, щоб служити йому далі. Відтак

небіжчиків зовсім не вважали померлими: їм просто справляли «проводи». З найдавніших часів наші предки влаштовували поминальні обіди, які мали назви «Діди», «Вечеря для Дідів», «Дідівська субота», «Баби» тощо.

Народні картини загробного світу майже цілком копіюють реальність. Там мешкають конкретні особи: родичі, близькі, сусіди, знайомі. Вони продовжують громадське й сімейне життя, займаються тим, чим колись займалися. Відтворюється у потойбіччі місцевий ландшафт. «Ідемо ми далше лісом, – говорить одна оповідачка, – аж вийшли ось на нашу струтинецьку гору... Сиджу я сама та розглядаюсь по нашій горі. На противнім горбі, виджу, сидить Н. – дівка, що недавно померла, та сидить, ні словечка до мене не кажучи».

За легендами, місця прийдешнього життя, приготовлені для добродійників і грішних, розташовані біля колодязів. Для перших призначені джерела з чистою водою, біля яких ростуть запашні квіти, зріють смачні плоди і співають райські пташки; грішники ж будуть заганні в колодязі, наповнені зміями, жабами та іншими гадами.

Міфопоетичний космос давніх українців широко представлений у фольклорних творах. Цей безмежний народний пласт, що має у собі індоєвропейські, праслов'янські та давньоруські витоки, ще чекає на свого дослідника. Сягнувши у сиву, сповнену таємниць і загадок глибін часу, яка була і є малодоступною, людина духовно збагачується бо єднається душами з далекими поколіннями предків.

Визначний фольклорист та етнограф В. М. Гнатюк у листі (від 13 червня 1924 р.) до свого приятеля в Ужгороді, ученого і громадського діяча І. Панькевича слушно зауважував стосовно цієї прогалини: «Я вже давно хотів видати «Українську міфологію» (популярну для широких кругів), бо вважаю її дуже цінним остатком нашої старої культури. І коли Ви переглянете слов'янську міфологію – чи Махала, чи Нідерлого (що написані найкритичніше), побачите, що найбільша частина матеріалу, на яким вони опираються, наша – українська. Тим часом самі українці ні не знають цього, ні не цінять (тому, що не знають)».

Працюючи над «Нарисом з української міфології» В. Гнатюк застерігав, що його розвідка не дає повної картини з народної міфології, тому що немає достатньої кількості писемних пам'яток які б описували їх культ «з такими подробицями, як се має місце, приміром, у старовинних греків». Однак вчений добре уявляв цілісну потребу такої праці. Але вже і на основі наявних історичних джерел ми «можемо відтворити собі доволі повний образ первісного релігійного світогляду наших предків». В «Останках перед християнського світогляду наших предків» (1912) зокрема В. Гнатюк наголошує: «Наші давні предки були з огляду на віру пантеїсти. Вони вірили, що весь світ, небо, повітря й уся земля заповнені богами та що вся природа жива, повна всякого дива, а в ній усе думає й говорить нарівні з людьми та богами. На чолі світу стояли боги, що всім кермували; за ними тягнувся цілий ряд нижчих божеств та демонів, який старшим богам стояв до послуги; на кінці стояли люди, обдаровані надприродною силою, які могли не лише конкурувати з демонами та спорити з ними, але навіть примушували сповняти їх волю, коли сього вимагали обставини».

У свій час «Нарис з української міфології» В. Гнатюка так і не знайшов свого видавця. Ця праця у поєднанні з проникливими ілюстраціями О. Кульчицької побачила світ лише у 2000 році у Львові.

Вчені вважають, що саме зазначена праця, якщо не враховувати ще ранішої праці І. Вагилевича рукопису «Слов'янська демонологія», вважається першою спробою характеристики вірувань українського народу. Фактично першим опублікованим підручником з української міфології вважається монографія Митрополита Іларіона (Івана Огієнка) «Дохристиянські вірування українського народу» (Вінніпег, 1965) перевиданим репринтним способом в Україні (1992).

Українська народна міфологія давно привертала увагу дослідників. Опрацювання відповідної бібліографії і аналіз окремих її персонажів на цьому ґрунті могут стати предметом спеціального дослідження.

Першим дослідником у цій царині вважається професор Київського університету Микола Костомаров. Народній міфології значну увагу приділено у монографії «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843). Ще обширніше міфологічна тема вченим розглядається у «Славянской мифологии» (1847). Першопрохідцями у цьому ж напрямі були І. Нечуй-Левицький, М. Грушевський, Г. Булашев, О. Потебня. Перші фольклористичні дослідження на західноукраїнських землях належать членам гуртка «Руська трійця» М. Шашкевичу, І. Вагилевичу, Я. Головацькому. Сподвижнику «Руської трійці» Г. Ільковичу належить одна з малознаних спроб характеристики української народної міфології «Про руську міфологію за наодними переказами» (1839). Рукопис «Слов'янська демонологія» І. Вагилевича засвідчує великий обсяг виконаної роботи на цьому ґрунті. Членам гуртка «Руська трійця» була розроблена програма «йти між народ, досліджувати на місці, збирати з його власних уст пісні, котрих народ зберігає в пам'яті тисячі, записувати його приказки і прислів'я, його оповідання і перекази...» Особливо цінними для розуміння міфорелігійного світогляду слов'ян є фольклорознавчі праці О. Потебні «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865) та «О купальских огнях и сродных с ними представлений» (1867). Важливою є етнографічно-фольклористична розвідка І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу», що протягом 1876 р. друкувалася у львівському журналі «Правда». Ця праця була першою, у якій подано системний огляд слов'янської міфології. Після неї з'явилися дослідження Г. Булашева – «Украинский народ в своих легендах и религиозных воззрениях и верованиях» (1908); Є. Анічкова – «Язычество и древняя Русь» (1914); Н. Гальковського – «Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси» (1913); М. Грушевського – «Історія України-Руси», т. I (окремі розділи), «Історія української літератури», т. I (окремі розділи). Величезний матеріал з народної демонології зібрав і впорядкував професор Харківського університету М. Сумцов. Особливо значну увагу народній міфології приділено в його монографії «Культурные переживания» (1890).

Для вивчення фольклорних записів наприкінці XIX ст. у Львові була створена Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. У 1894 р. став виходити літературно-науковий і громадсько-політичний журнал «Житє і слово». У рубриці «З уст народу» значне місце відводилося фольклорно-етнографічним матеріалам, зокрема про міфорелігійний світогляд слов'ян: про Бога й святих, створення світу, неба, землі, людей тощо. Вісім тематичних циклів, розроблених за програмою «В справі збирання народних легенд» та надрукованих у 1899 р. за підписами І. Франка і В. Гнатюка, склали «Галицько-руські народні легенди» у двох томах, куди увійшло 412 народних творів, переважно зібраних у Карпатах. У одній з відозв «До збирачів етнографічних матеріалів» (1904) написаній В. Гнатюком разом з І. Франком зокрема говориться: «Найбільшу увагу просимо звернути тут на демонологічні матеріали: оповідання про чортів, різних страхів, хованців (домовиків), блуд, смерть і персоніфіковані хвороби, мерців, покутників (душі на покуті), чисельників і топельників, упирів, вовулаків, відьом і чарівниць та знахарів і чарівників, хмарників (градобурів), інклюзників, закопані скарби...» Ці праця і сьогодні вважається неперевершеною у слов'янській фольклористиці. Трохи пізніше, у 20-х роках XX ст., М. Грушевський наголошував, що увага фольклористів насамперед має бути звернута на Полісько-Підляський та Карпатський регіони, бо вони «найбільше консервовані в народній традиції і найменше захоплені змінами життя в останнім столітті».

Крім зазначених досліджень, особливо важливими є семитомні «Груды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» П. Чубинського (1872–1878), які містять етнографічні відомості і фольклорні твори про народні вірування українського народу, «Етнографічні матеріали» Б. Грінченка (1895–1899), праці М. Маркевича, В. Милорадовича, Т. Рильського, П. Єфименка, Д. Щербаківського, В. Дашкевича, Хр. Ящуржинського, М. Максимовича, В. Гнатюка, Я. Новицького, П. Куліша, І. Франка, О. Партицького, О. Воропая, С. Килимника. Широкий етнографічний матеріал подає відомий дослідник Гуцульщини В. Шухевич (1899–1908), уклавши збірку легенд та переказів цього краю. Багато цінного можна почерпнути зі «Словника української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907–1909). Оригінальною і предметною про давні релігійні уявлення та пантеон вищих богів предків із залученням археологічних джерел вважається стаття «Мітологія української землі» Б. Кравціва (1964).

Для з'ясування міфорелігійного світогляду українців можуть стати в пригоді праці сучасників: М. Чмихова, Б. Рибаківа, В. Барана, Я. Боровського, М. Поповича, Б. Мозолєвського, Б.

Михайлова, В. Давидюка, В. Сокола, В. Скуратівського, О. Курочкіна, О. Боряк, Б. Успенського, А. Байбурина, О. Гури, Г. Маслової та ін. Важливе значення відіграють праці І. Снегирьова, І. Сахарова, С. Азбелева, Е. Мелетинського, В. Проппа, В. Гусєва, В. Анікіна, Е. Тайлора, К. Мошинського, Л. Нідерле та ін. А також капітальні дослідження відомого англійського вченого Дж. Фрезера «Золотая ветвь» (1986) та «Фольклор в Ветхом Завете» (1984), фундаментальна тритомна праця О. Афанасьєва «Поэтические воззрения славян на природу» (1865–1869). І на сьогодні не втратили своєї значущості праці І. Сахарова – «Сказания русского народа о семейной жизни своих предков» (1836–1849); І. Снегирьова – «Русские простонародные праздники и суеверные обряды» (1837–1839); О. Терещенка – «Быт русского народа» (1848); Д. Зеленіна – «Очерки русской мифологии» (1916), «Обрядовое празднество совершеннолетия девицы у русских» (1911), «Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов» (1937). Дослідженню переказів про лісовика, водяника, русалок, домовика, чорта присвячена праця Є. Померанцевої «Мифологические персонажи в русском фольклоре» (1975). Цікавою працею є «Религиозные верования восточных славян конца XIX – начала XX веков» (1957) С. Токарева.

Серед інших – фундаментальні видання «Мифы народов мира» та «Мифологический словарь», у яких подано значний матеріал із зарубіжної, а також слов'янської міфології. На жаль, їхні автори не спромоглися помітити визначних пам'яток українського народу. Адже ще М. Костомаров у «Слов'янській міфології» зазначав: «К сожалению, рассмотрим вполне религиозность русского народа, как она является в народных песнях, здесь не могу, потому что не имею ничего в этом роде из великорусской поэзии, а потому решаюсь ограничиться одною малорусскою». Так само помилялися автори багатотомного словника Брокгауза–Ефрона, коли писали: «Лель – имя сочиненного польскими мифологами славянского языческого бога, будто бы поминаемого в свадебных песнях...» і далі: «существование бога Лель основано исключительно на припеве свадебных и других народных песен – и современные ученые вычеркнули Леля из числа языческих богов».

Досить вагомим у цьому напрямі є фундаментальне дослідження «Славянская мифология: Энциклопедический словарь», підготовлене співробітниками Інституту слов'янознавства і балканістики Російської академії наук. Праця орієнтована переважно на східнослов'янську (українську, російську, білоруську) традицію; західно- і південнослов'янські матеріали наводяться лише побіжно.

Рекомендована література

Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. В трех томах. – М.: Современный писатель, 1995. – Т. 1. – С.5-13.

Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К.: Наук. думка, 1992. – 139-160.

Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978. – С.11, 27.

Воропай О. Звичаї нашого народу (Етногр. нарис). – К.: Оберіг, 1991. – Т. I. – С.320.

Геродот. Історії в дев'яти книгах. – К.: Наук. думка, 1993. – IV, 127.

Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів, Інститут народознавства НАН України, 2000. – 264 с.

Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. I. – С.315-337.

Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Факс. вид. – К.: Обереги, 1994. – Кн. II, т. 3. – С. 224-227. Кирчів Р.. Від упорядника // *Гнатюк В.* Нарис української міфології. – Львів, Інститут народознавства НАН України, 2000. – С. 3-37.

Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Полит-издат, 1991. – С.458, 459.

Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – С. 27-35, 153.

Рыбаков Б. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – С.127, 262-284.

Чмихов М.О. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя. – К.: Либідь, 2001. – С.21-34, 124, 131.

Фрезер Дж. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1980. – С.413-418.